

Академічний підручник: канон і новація

Наталя Яковенко

В огляді використано книжки:

Ю. М. Алексєєв, А. Г. Вертегел, В. М. Даниленко, *Історія України*, Київ: Каравела, 2004, 254 с. (гриф МОН).

О. Д. Бойко, *Історія України*. Посібник, вид. 2-ге, доповнене, Київ: Академвидав, 2003, 655 с. (гриф МОН).

В. В. Гудзь, *Історія України*, Київ: Слово, 2003, 615 с. (гриф МОН).

І. М. Конончук, *Історія України від стародавніх часів до «Помаранчевої революції»*, ред. А. І. Конончук, Ніжин: ТОВ Гідромакс, 2005, 282 с. (без грифу).

Л. І. Кормич, В. В. Багацький, *Історія України*, Київ: Алеута, 2004, 407 с. (гриф МОН).

Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович, *Історія України*. Навчальний посібник, вид. 3-ге, виправлене і доповнене, Київ: «Знання-Прес», 2006, 598 с. (гриф МОН).

Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов, *Історія України*, Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005, 569 с. (гриф МОН).

В. Ф. Остафійчук, *Історія України: сучасне бачення*. Навчальний посібник, вид. 3-ге, перероблене і доповнене, Київ: Знання-Прес, 2006, 422 с. (гриф МОН).

М. С. Пасічник, *Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи*. Навчальний посібник, Київ: Знання, 2005, 735 с. (гриф МОН).

В. В. Світлична, *Історія України*, за ред. Ю. М. Алексєєва, 4-те вид, Київ: Каравела, 2006, 399 с. (гриф МОН).

Н. К. Черкашина, *Історія України від давніх часів до сьогодення*, Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2005, 382 с. (гриф МОН).

Підставою моїх спостережень стали одинадцять підручників з історії України, призначених для вищої школи й опублікованих упродовж 2003–2006 років (їх перелік наведено на початку; посилаючись на них у тексті, подаватиму лише прізвище автора, у випадку колективних робіт тільки перше). За одиноким винятком (Конончук), усі книжки мають гриф Міністерства науки й освіти України, себто є офіційно рекомендованим навчальним продуктом; чотири з них є перевиданнями, в тому числі в трьох випадках (Бойко, Лановик, Остафійчук) – із позначкою «виправлене» чи «доповнене». Чотири книжки – це колективний продукт двох чи трьох авторів (Алексєєв, Кормич, Лановик, Мицик), решту написано одноосібно. Врешті, всі підручники (крім книжки Івана Конончука, виданої в Ніжині) побачили світ у Києві, хоча серед авторів є не тільки кияни, а й львівські, харківські та одеські історики. Отож, думаю, вибірку можна вважати достатньо репрезентативною, принаймні на це вказує її «київська метрика» – як своєрідна гарантія апробованості. Чинна сьогодні в Україні централізована система навчальних практик дає можливість припускати, що коли поза моєю увагою і залишилися якісь посібники, надруковані для власних потреб у локальних вищих навчальних закладах, то в плані концепції та подання матеріалу вони не мають zasadничо відрізнятися від тих, які тут прокоментую.

Замість преамбули варто застерегти, що я послідовно розмежовую підручник з історії та дослідницьку науку. Як відомо, від цієї другої чекаємо відкриттів і скептичних ревізій, натомість підручник за природою таким не є. Його функція – представити «від імені науки» певний компілятивний згусток знань, потрібних молодій людині передусім для референтного ототожнення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої належить. В українському випадку

відповідати сучасним світоглядним цінностям, пропоную покласти такі параметри (і, власне, за ними «тестуватиму» підручники):

– Соціокультурний образ суспільства, історія якого могла би викликати в молодій людині відчуття співпричетності;

– «Олюднення історії», себто скорочення прірви між нами й минулим завдяки описуванню приватного простору й особистої чи громадянської активності індивіда;

Навчання учня. Мініатюра з книги «Ars memorativa» (Авгсбург, 1479)

цей «символічний обмін змістами» між наукою та суспільством ускладнюється тим, що населення України є спільнотою людей, поки що не налаштованих на порозуміння – і через розбіжність світоглядних орієнтирів, і через відмінності в так званій «історичній пам'яті» мешканців Сходу – Заходу – Центру – Півдня. Той варіант колективної ідентичності, що його пропонують сьогоденні підручники, такому порозумінню, на мою думку, не лише не сприяє, а й шкодить – шкодить передусім тому, що спирається на стереотипи, що їх сформулювали історики для іншої мети й цілком в інший час. За такої ситуації, гадаю, основним викликом для підручників історії стає «переформатування» «історичної пам'яті» так, щоби, не нівелюючи локальних і регіональних ідентичностей, усе-таки розпочати пошук якоїсь надрегіональної, прийнятної для більшості, моделі.

В основу моделі, яка могла би задовільнити, з одного боку, потреби внутрішньої консолідації, а з другого –

– Відкритість на Іншого та взагалі відкритість на світ за рамками власної спільноти;

– Прищеплення навичок самостійного критичного мислення, яке перетворює молоду людину зі «споживача» готової інформації в Homo Disputator'a.

Соціокультурний образ суспільства

На сторінках усіх без винятку підручників українське суспільство середньовічної, а особливо ранньомодерної доби описано анахронічно: не як «нація до націоналізму», а в новітніх поняттях доби романтичного націоналізму як етнічна, мовна та конфесійна цілість із усвідомленою метою та спільними ідеалами. Між засадничих принципів романтичного націотворення було, як відомо, те, що з певним спрощенням можна звести до формули «одна культура – одна нація – одна держава». Із цього логічно

випливало, що політичним цementsом спільноти може бути лише однорідність культури, мови та релігії. За влучним означенням Ернеста Гелнера, одне зі знакових понять доби романтичного націоналізму – «відродження/пробудження» націй – передбачало, по суті, потребу «виявити, нейтралізувати і вигнати чужинців, які намагаються зруйнувати і позбавити підґрунтя цю [цієї нації. – Н.Я.] культуру». Змикаючись із притаманним кожній етнічній свідомості сепаруванням «нас» від «інших», «чужих», це обумовлювало паранаукову мету національних історіографій: сприяти формуванню однорідної, внутрішньо мобільної культурно-політичної спільноти (модерної нації).

Шукати родовід такої моделі не треба далеко: його «батьком-кодифікатором» був Михайло Грушевський, а масове тиражування здійснила радянська історіографія – ба більше, радянські історики влаштували цій монокультурній спільноті «соціальну чистку» задля ототожнення її з соціальними низами. Почасти цьому посприяв народницький сентимент самого Грушевського (хоча в тексті «Історії України-Руси» його суттєво нейтралізує дослідницький скепсис), але більшою мірою це витвір офіційного класового («марксистсько-ленінського») канону радянської історіографії. У такий спосіб ранньомодерне українське суспільство перетворилося на «громаду в сіряках» (із Середньовіччям цю операцію зробити було складніше, бо куди подінеш головних акторів – князів, проте й тут не забули ролі «народних мас»).

Саме на цей, вочевидь анахронічний, синдром раз по раз натрапляємо і в аналізованих підручниках, де за деміюрга історії правлять «широкі народні маси», «експлуатовані класи», «пригноблені селяни й міщани» тощо. Вони влаштовують «селянські» та «селянсько-козацькі повстання», формують «селянсько-козацьку армію», ведуть «антифеодалну» чи «національно-визвольну» боротьбу, гуртом опираються «полонізації та католизації» чи церковній унії тощо. Втім, три з аналізованих текстів (Бойка, Мицика й Пасічника) дають підставу для поміркованого оптимізму. Вони теж модернізують поняття «український народ» у категоріях мовно-етнічно-конфесійної цілості, але водночас приділяють чимало уваги соціальній структурі суспільства, зокрема міщанству й шляхті. Це дає змогу подати певне суспільство вже не як однорідну «громаду в сіряках», а як складний соціальний конгломерат із різними складовими елементами та різними інтересами й життєвими стратегіями. Проте одне й друге автори тлумачать не як самовартісний феномен, а радше – інструментально – як сприятливе чи шкідливе тло «визвольної боротьби», котрій призначено функцію головного героя історії.

Схрещення тих самих двох чинників – парадигми національної історії та радянського акцентування на абсолютній моральній виправданості дій «знедолених класів» – лежить також в основі моделювання соціальних катаклізмів. Годі сказати, що про

демографічну катастрофу та господарське спустошення територій, охоплених козацькою революцією середини XVII століття, згадує, і то лише одним реченням, єдиний автор (Пасічник), та й то зараз-таки, мовби виправдовуючися, наводить дев'ять «позитивів» (як зазначено в книжці) війни. Ще виразніший цей синдром ув описах Коліївщини. Шестеро авторів узагалі обходять уманську різанину – натрапляємо лише на констатування того, що гайдамаки «здобули» (у Лановика – «визволили») Умань. На сторінки інших п'яти підручників уманська трагедія потрапила, причому один із авторів (Алексєєв) її фактично схвалює («місто було захоплене, після чого гайдамаки розправились зі своїми визискувачами»); у трьох випадках (Кормич, Остафійчук, Світлична) акти насильства виправдано «тяжкими формами польського гноблення» чи «палким бажанням звільнити свій народ від кріпацтва і захистити православну віру»; і тільки в тексті Конончука чуємо інтонацію співчуття – у вислові «безвинні жертви Коліївщини». Як бачимо, тішитися нібито немає підстав, але той, хто пам'ятає, як описували Коліївщину радянські історики, сподіваюся, зрозуміє, що привід для поміркованого оптимізму таки є.

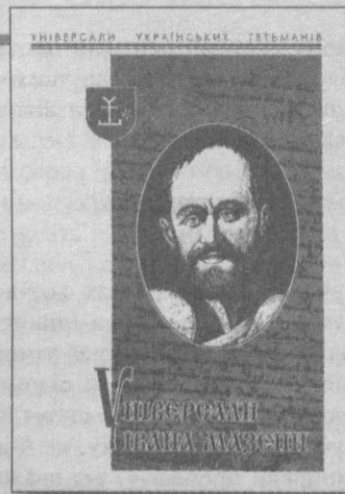
Приватний простір

Наступним за важливістю компонентом у сучасній підручниковій історії мені здається представлення приватного простору індивіда та проявів його громадянської чи особистої активності, тобто всього того, що «олюднює» минуле, емоційно наближає до людини «історичну пам'ять». Із цими сюжетами наші підручники, на жаль, поки що взагалі не можуть дати собі ради. Заглянути у приватний світ людини спробував лише один автор (Пасічник), але й він насправді під гучним заголовком «Сім'я та сімейний побут» подає кілька етнографічних даних про звичаї та обряди. Що ж до елементів громадянської автономії від державної влади та, відповідно, громадянської активності особи, то підручкова історія цього впритул не бачить, себто надалі перебуває в чіпких «лапах соціологізму». Навіть у тих нечисленних випадках, коли побіжно згадується про шляхетське сеймикове самоврядування чи про магдебурзьке самоврядне місто (трохи детальніше його представлено лише в книжці Бойка, натомість замалим не карикатурно – у Кормич), людський вимір цих феноменів як паростків громадянської свободи індивіда залишається поза увагою авторів. Скажімо, сеймикове самоврядування постає суто як продукт польської культурної експансії (бо «поширювалося через Польщу»), а в описах міського самоврядного простору присутні майже ті самі – в основі слов'янофільські – акценти, що й у російських істориків кінця XIX – початку XX століття, у тому числі Михайла Грушевського. Нагадаю, що, спираючися на слов'янофільську тезу про нібито високий розвиток міського життя в Київській Русі й узагалі «в Слов'янщині», науковець називав поширення німецького міського устрою «фатальним переломом», який відірвав українські

міста від «національного ґрунту» – переломом, що витіснив «старі земські відносини», перетворивши справжню «самоуправу» на «нужденну пародію самоуправи» (фактично дослівно цю думку повторено в книжці Михайла Пасічника, який пише про «фатальні наслідки» поширення магдебурзького права в українських містах). Урешті, не пощастило й селянам: жоден із підручників не згадує ні про форми сільського самоврядування, ні про перманентні хвилі селянської колонізаційної активності.

Звісна річ, у підручниках не знайшлося місця і парадоксально мозаїчній – особливо впродовж століття «пошуків кращої віри» від середини XVI до середини XVII століття – палітрі конфесій. Важко з певністю сказати, чи автори про це просто не знають, чи знають (адже, скажімо, протестантський рух на українських теренах має чимало наукову літературу), але не пишуть, бо це суперечить наперед заданій функції «українського народу» – боротися за чистоту православної віри. Зокрема, грізний привид фантому «експансії католицизму» без перебільшення навісає над аналізованими текстами, подеколи обертаючися курйозом, як-от у підручнику Бойка, де вступний акорд «форсованого наступу католицизму» датується Люблінською унією 1569 року. Берестейській церковній унії пощастило трохи більше: її засуджено в шести книжках (категорично це роблять Кормич і Остафійчук, спокійніше – Алексєєв, Бойко, Гудзь та Мицик), натомість решта п'ятеро авторів представляють появу Унійної Церкви радше нейтрально, ніж вороже. Коріння неочікуваної на перший погляд «православної ревності» підручників, як і в попередніх випадках, теж слід шукати в симбіозі поглядів Грушевського, який відводив православній релігії функцію зцементування нації (порівняймо його вислів: «В сій точці – не тільки найбільш конкретній і найбільш загальній для всієї Русі без різниці її стану й приналежності, але й найбільш вражливий, найбільш концентрується антагонізм Русі й Польщі»), та канону радянської історіографії, що доклала чимало зусиль до творення стійкого негативного образу всього, що західне – в тому числі католицизму й протестантизму.

Перешкод до освоєння приватного та громадського просторів історії, гадаю, можна виділити три. Перша, концептуальна, впливає з погляду на історію як науку про суспільство – це репліка позитивістського способу мислення, для якого індивідуальне та часткове не становило інтересу, оскільки сприймалося лише як піщинка в залізній ході закономірностей. Приблизно з першої третини XX століття західні дослідники почали отожднювати свій фах із вивченням людини. «Що ж розкриває історія? Я відповідаю: *res gestae* – дії людей, які відбулися в минулому», – пише у 1920-х Робін Колінгвуд, англійський фахівець з історії античності й відомий теоретик історіописання. Ще послідовніше висловлюється з цього приводу на початку 1940-х один із засновників Школи «Анналів» Марк Блок: «Предметом історії є людина, або точніше – люди». Натомість у радянській історіографії, де, як відомо,

Універсали Івана Мазепи (1687–1709)

Ч. II

Упорядники Іван Бутич та Вячеслав Ринсевич
Київ–Львів: НТШ, 2006

Видання другого тому універсалів – одна з останніх праць видатного українського історика й архівознавця світлої пам'яті Івана Лукича Бутича (1919–2007). До другої частини збірки ввійшло 363 документи з гетьманської канцелярії Івана Мазепи, які не потрапили до першої частини, надрукованої 2002 року. Попри те, що повний корпус універсалів до наших днів не дійшов, зацілілі документи досить повно відображають діяльність гетьманського уряду, охоплюючи все розмаїття тогочасного життя, особливо господарські справи. Чимало універсалів збереглося тільки завдяки копіюванню їх під час пізніших ревізій і перевірок прав землеволодіння в 1729–1730 та 1764–1769 роках. Документи стосуються забезпечення землевласницьких прав, підтвердження купчих, дарчих, розподілу майна, взаємин козаків і міщанства,

Завдяки зусиллям професора Санкт-Петербурзького державного університету Тат'яни Таїрової-Яковлевої науковий загал отримав унікальну збірку матеріалів до історії гетьманування Івана Мазепи. Найцікавішими тут є документи з «Батуринського архіву». 1708 року цю частину гетьманового архіву, що містилася в його резиденції, вивіз зі спаленого Батурина Меншиков, а нещодавно її віднайшли в архіві Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН у фондї «Похідна канцелярія А. Д. Меншикова». На жаль, більшість оригіналів втрачено, проте залишилися виписки з них, зроблені за наказом Петра I 1710 року, копії, реєстри. Документи опубліковано вперше, досі ними не користувався жоден із раніших біографів Івана Мазепи та дослідників Гетьманщини.

Як стверджує укладач, архів складала вхідна документація гетьманської канцелярії за 1690–1708 роки, в тому числі листи до Мазепи російських державних діячів: Якова Брюса, Дмитрія Голіцина, Івана Головіна, Грігорія Долгорукого, Нікіти Зотова, Льва Нарішкіна, Тіхона Стрешнева, Петра Толстого, Івана Троекурова й інших, а також 22 листи Меншикова до Мазепи за 1703–1706 роки, невідомі грамоти Петра I до Мазепи. Вони унаочнюють масштабність листування Івана Мазепи з російськими державними діячами та рівень залучення Мазепи у внутрішню та зовнішню політику Петра I.

Іншу частину публікації становлять оригінали 21 Мазепино листу до Меншикова з його похідної канцелярії. Третя частина публікації походить із Генеральної військової канцелярії за правління Мазепи. Це переважно оригінали 47 універсалів і листів Ма-

підтвердження магдебурзьких прав містам. Можна простежити зміцнення економічної бази старшини за аналогом польсько-руської шляхти й перетворення її на панівну верству козацько-гетьманської держави. Універсали становлять більшу частину збірки, крім них представлено також Мазепині накази та інструкції.

У вступі упорядники зосереджуються на проблемах, засигналізованих у першому томі, де було подано аналіз правових відносин між Гетьманщиною та Московією, історіографію доби Мазепи, його біографію, розвиток старшинського та монастирського землеволодіння, промисловості й торгівлі. Тут детальніше розглянуто соціальні процеси покріпачення посполитих селян, межі їхньої свободи, соціальну категорію підсусідків, розшарування в козацькому середовищі, становище значних козаків і військових товаришів, поширення гетьманської влади на Правобережжі, яке тоді перебувало під юрисдикцією Королівства Польського.

Додатки до публікації універсалів становлять самостійну і досить вагомую цінність і складаються з чотирьох блоків. У першому вміщено 74 новознайдених документи українських гетьманів від 1632 по 1686 роки. У другому – 131 документ генеральної старшини і полковників за 1653–1709 роки; у третьому передруковано Конституцію Пилипа Орлика, а в четвертому – список місцевостей, у яких перебував Іван Мазепа – так званий ітінерарій, без якого не обійдеться серйозне дослідження діяльності гетьмана та історії Гетьманату загалом. Традиційно для академічного видання вміщені якісні предметний, іменний і географічний покажчики, список застарілих слів, архівних фондів і публікацій.

Гетьман Іван Мазепа

Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга

В 2-х выпусках

Выпуск 1

1687–1705

Составитель

Татьяна Таирова-Яковлева

Санкт-Петербург: Издательство

С-Петербургского университета, 2007

зепи з інших фондів петербурзьких архівних зібрань. Зокрема опубліковано універсали, які не були відомі видавцям першого тому «Універсали Івана Мазепи» (Київ–Львів, 2002). Вперше надруковано другу відому на сьогодні поезію Івана Мазепи: «Старик с телом беседует», російський переклад думи, в якій гетьман переживає свої стосунки з Мотрею Кочубей, а також лист матері Мазепи, ігумені Київського Печерського жіночого монастиря, до отців Видубицького монастиря.

Володимир Поліщук

позитивізм, доповнений кількома «марксистсько-ленінськими» штрихами, був законсервований як «єдино правильне вчення», історія зберегла статус «науки про суспільство». Живучість рецидивів «єдино правильної методології» проявляється в Україні дотепер. Для прикладу, в одному з методологічних посібників, що побачив світ 1997 року, автор визначає історію так: «Наука, яка вивчає у хронологічній послідовності конкретний розвиток людського суспільства, його закономірності та особливості».

Із другого боку, «знелюдненню» історії сприяла й зреанімована на зламі 1980–1990-х стара національна історіографія, що постулювала органічну єдність влади й населення у «своєї» державі та не менш органічну ворожість і шкідливість, яку несе для «нашої» спільноти «чужа» держава (за висловом Грушевського, «чужа управа»). В обох випадках особистість падала жертвою соціологічних абстракцій функціоналістського штибу: «народні маси» всіма силами мають або підтримувати державу, або з нею боротися, а все решта постає як другорядне й малосуттєве.

Остання, третя причина, схоже, простіша: описування сфери приватного вимагає набагато густішого знання історичних реалій, імен і персоналій,

ніж його мають автори підручників.

Як бачимо, в цій ділянці поки що, на жаль, не видно підстав навіть для обережного оптимізму.

Відкритість на Іншого

У сучасних підручниках хотілося би бачити відкритість на Іншого й, узагалі, відкритість на світ за рамками власної спільноти, що, як відомо, є однією із засад новітнього світогляду. Для українського випадку, де й досі не вирішено проблему, що вважати «історією України» – минуле українців чи минуле всіх етнічних груп, що жили на території теперішньої України, це набуває особливо дражливого значення. Доки фахівці й самі не дійшли згоди, у який спосіб належить поєднати вимогу мультикультуралізму й відкритості з потребами національної історії, важко вимагати кардинальних змін від підручників. Отже, йтиметься лише про запровадження елементів відкритості – у толерантному ставленні до Іншого, у сприйнятті його політичних потреб і культури як рівновартісних українським тощо. Як усвідомлений намір – обіцянка простежити історію не лише українців, а й інших етносів, що мешкали на території України, – це декларують два підручники (Гудзя та

Кормич). Із приємністю зазначу, що в книжці одеситів Людмили Кормич і Володимира Багацького намір майже втілено – майже, бо справа обмежується тільки татарами (тут цілий розділ, витриманий у цілком спокійній стилістиці, присвячено Кримському ханатові). Додам і доволі несподівану як для традиційної історіографії нейтральну інтонацію в підручниках Гудзя та Кормич, властиву описам степових сусідів/ворогів України-Руси – хозарів, монголів та ногайців.

Що ж до решти підручників, то їхня загальна схема сприйняття/описування Іншого відтворює усталені в національній історіографії та дещо змодифіковані впродовж 1990-х років стереотипи. Навряд чи є потреба детально зупинятися на них, оскільки вони загальновідомі. Ось ці впізнавані персонажі сусіднього з Україною довкілля: хижий грабіжник татарин (він ніколи не нападає – лише «вдирається»); йому до пари теж хижий, але грізний (!) турок; радше «свій», ніж «чужий» литвин (як укотре не згадати Грушевського, що називав Велике князівство Литовське «швидше своєю, ніж чужою» державою); ворог української автономії колонізатор-московит (у підручнику Мицика навіть виступ Івана Мазепи кваліфіковано як «антиколоніальне повстання»); заклопотаний прагненням загарбати, католизувати й зденаціоналізувати українців поляк. Принагідно варто нагадати, що окреслені стереотипи мають різну природу. Образ «хижого татарина/турка» походить із нерелевантного іншування мовного та конфесійного Чужого, отже, в принципі легко долається пропагуванням толерантності, тоді як малосимпатичні «московит» і «поляк» є витворами національного історіографічного канону. Відтак, не здеконструювавши цього канону та не досягнувши «історіографічного порозуміння» із сусідами, ми навряд чи можемо сподіватися на злам згаданих стереотипів.

Урешті, своєрідним «тестом на відкритість» щодо тюркського сусіда є сюжет зі зліквідуванням Кримського ханату і причорноморських держав-орд. Осудливо (як «загарбання») це тлумачиться лише в трьох книжках – уже згаданих підручниках Гудзя та Кормич і в тексті Черкашиної. Решта ж авторів оцінюють експансію Російської імперії на південь позитивно чи принаймні радше схвально, не вбачаючи в ній кривди для татарської сторони й у такий спосіб укотре солідаризуючися з радянською історіографією, що оспівувала зліквідування «гнізда кочовиків» – особливо після примусової депортації кримських татар.

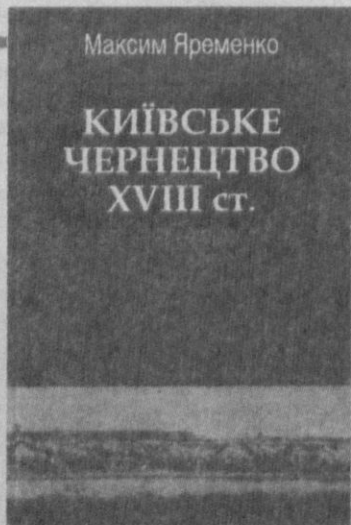
Намагання деякого з авторів вписати Україну, натомість, у ширший культурний контекст «світової історії» (Кормич), «світової цивілізації» (Остафійчук, Черкашина) чи «європейського простору» (Пасічник) відходить від стереотипів національної та радянської історіографії. Важко сказати, що автори мають на увазі під «світовою історією» та «світовою цивілізацією», але раз по раз натрапляємо на апелювання до «культурності» й «європейськості» України. Втім, тут поки що переважає наївна мегаломанія – в порівняннях киево-руської держави з Візантією;

в описах «дипломатичних стосунків» Запорозької Січі «з багатьма країнами світу»; в представленні українських освітніх закладів і «наукових досягнень» XV–XVII століть тощо. Але варто відзначити й те, що в двох підручниках (Кормич і Пасічника) «європейські» екскурси виглядають і слушно, і доволі фахово: у першому випадку йдеться про типологію європейських революцій XVII століття, з якими авторка порівнює козацьке повстання (щоправда, не згадуючи джерела своєї обізнаності – Франка Сисина), а в другому – про українсько-шведський союз Івана Мазепи (тут читача відсилають до монографії Ореста Субтельного).

Акцент на критичному мисленні

Намір спонукати студентів до самостійного критичного мислення задекларовано у вступних до чотирьох книжок (Алексеева, Гудзя, Світличної та Черкашиної): автори цих праць обіцяють уникати «однозначних оцінкових висновків» та «одновекторності», а також мають на меті заохотити до «власних роздумів, суджень і оцінок» чи «всесічного неупередженого підходу». Поза тим, практично в усіх підручниках (винятком є лише Мицикова книжка) подано амбівалентні думки істориків про ті чи ті події, а їх викладові передують зауваження на зразок: «немає згоди в оцінці»; «сьогодні важко визначити» тощо. Ба більше, можна навіть установити певну ієрархію суперечливих вузлів, що підпадають під коментування. Чемпіоном (признаюся, несподівано для мене) постає проблема походження киево-руської держави: її заторкують аж восьмеро авторів, щоправда, згадуючи виносячи суворий присуд «норманістам», і то замалим не в формулах суперечки Ломоносова з Міллером («отже, паросток державності зріс на місцевому ґрунті»). На другій сходинці опинилися дискусії про характер Переяславської угоди (шість книжок); на третій – різні гіпотези про появу козацтва (дві книжки) та про хронологічні рамки Руїни (дві книжки). Решта сюжетів знайшли по одному зацікавленому авторів. Це, зокрема, розбіжність у оцінках особи та діяльності Богдана Хмельницького (Бойко); коментар до неоднозначної постаті Івана Мазепи (Кормич; цей зважений підхід особливо вирає порівняно з нестримним апологетизуванням Мазепи в підручниках Лановика, Остафійчука та Пасічника); проблема типології і термінологічного окреслення козацького повстання 1648 року (Бойко).

Ці приклади виразно свідчать про подолання традиційної манери радянського підручника історії, що виголошував знання в останній інстанції – завершене та єдино можливе. Із другого боку, попри обнадійливу перспективу такої перемены, в ній є одне «але». Йдеться про впевненість авторів у тому, що різноголосся суджень – це такий собі перехідний етап, який рано чи пізно завершиться «правильною» відповіддю. Віра в потенційну можливість здобути «правильне», себто однозначне, знання

Максим Яременко

КИЇВСЬКЕ ЧЕРНЕЦТВО XVIII ст.

Максим Яременко

Київське чернецтво XVIII ст.

Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007

Автор розкриває одну із заплених сторінок з історії Православної Церкви в Україні у XVIII столітті, присипану порошком ідеологічних інтерпретацій. Новаторство у висвітленні теми забезпечує не тільки залучення великого масиву архівних джерел, але й мікроісторичний аналіз історичних явищ і власне ченців як мікросоціальної групи. Автор намагається уникнути національних стереотипів історичного пізнання, що потрактовували становище церковної організації в тодішній Гетьманщині в чорних фарбах занепаду. Ідейна перевага виразно за інституційним сприйняттям історичної реальності, що означає описувати церковне життя очима інституції, на рівні нормативної поверхні, скажімо «Духовного регламенту», функціонально, в межах повноважень історичних персонажів, без зазіхань на доленість подій і їх подальшого впливу на творення історичного тла для прийдешніх поколінь. Автор воліє говорити не про нівелювання української Церкви російською, а про творення в Російській імперії нової синодальної

Церкви, в чому українські клірики почали брати найактивнішу участь від часу підпорядкування Київської митрополії Москві аж до середини XVIII століття.

Монографія складається з передмови, вступу, п'яти розділів і додатків. У праці проаналізовано законодавче регулювання чернечого чину в Російській імперії XVIII століття; постриг послушників у 1720–1730-х роках; складання обітниць у 1740–1785 роках; приймання ченців з інших монастирів і їх смертність; мандрівні монахи, особливості формування складу окремих київських монастирів і їх чисельність. На тлі міжконфесійних узаємин в Україні та Білорусі у XVIII столітті автор вивчає причини зречення світу за покликанням чи за вибором життєвої стратегії. Показано також відносини між мирянами та народну побожність.

Науковець досліджує станове походження київських ченців, простежує географію їх рекрутування та етнічний склад, докладно зосереджується на тілесних характеристиках ченців, їхніх вікових і фізичних параметрах, актуалізує інтелектуальний рівень чернецтва, а саме грамотність. На підставі вивчення монастирських бібліотек та приватних книгозбірень ігуменів і архимандритів розкрито репертуар їхнього читання. У праці описано й моральний стан іночества, поширення в монастирях чернечих «безчинів», роль пастирів у впорядкуванні життя чернечих братств. Історію ментальності мальовничо доповнює сприйняття ченців очима мирян.

Особливу цінність у монографії мають п'ять розлогіх додатків, що складаються з таблиць, що обраховують вікові характеристики київських ченців; реєструють ченців, переведених з інших монастирів; порівнюють соціальне походження монахів; єдиним списком фіксують настоятелів київських монастирів від 1720 року до середини 1780-х років.

Володимир Поліщук

виразно зафіксована в апелюванні до «правдивої історії», до шукання і повернення «історичної правди» та до її «об'єктивного» висвітлення, на що можемо натрапити в більшості проаналізованих підручників. Такі анахронічні мисленнєві формули, живцем перенесені з тієї науки, яка не бавилася в сумніви й твердо вірила у здатність пізнати «правду», насторожують. Утім, сама поява потреби наводити розбіжні думки все-таки здається мені вартою уваги – як підстава для вповні реального оптимізму.

Стилістика, фахова оснащеність і авторська незалежність

Завершуючи, не можу оминати декількох негативних і позитивних прикмет розглянутих книжок, що не мають прямого стосунку до концептуальних стереотипів, про які йшлося. Почну з невітнішого:

1) Абсолютну більшість підручників витримано в знеособленій, а відтак убивчо нудній стилістиці (на живий авторський голос мені вдалося натрапити лише в книжках Кормич та Остафійчука – в останньому випадку із застереженням, бо автор аж надто публіцистично дбає про «подолання комплексу малоросійства»). До речі, знеособленість тексту теж є певним стереотипом, не пов'язаним із особистим літературним обдаруванням. Серед решти позитивістських канонів, що були, як уже згадувалося, законсервовані в радянській історіографії, опинилася

і мова історіописання: фіксуючи «об'єктивну правду», історик мав послуговуватися відповідною мовою – максимально деперсоналізованою, а згодом і стандартизованою (її іронічно називають «новоязом» радянської гуманітарної науки). Редактори так ретельно виполували всі авторські *отсебятини*, тобто відхилення від стандарту, що вже повоєнне покоління науковців, схоже, просто не вміло писати «по-авторськи». Це добре видно при суцільному перегляді праць 1950–1980-х років: хоч би якій тематиці вони були присвячені, здебільшого здається, що їх писала одна особа.

2) Практично всі без винятку книжки насичені анахронізмами і суто радянського родоходу (на кшталт «антифеодальної боротьби», «феодального землеволодіння», «феодально-кріпосницьких відносин» тощо), і теперішнього «неодержавницького». Тут лідерами, звичайно ж, є «нація» та «держава»: скажімо, Гудзь навіть Київську Русь зводить у ранг «парламентарної монархії».

3) Врешті, лише в трьох підручниках (Бойка, Мицика й Пасічника) немає курйозних поняттєвих і фактографічних ляпсусів. Із-поміж величезної їх маси наведу для прикладу лише декілька таких, що не потребують фахового коментарю: санкт-петербурзький опонент Ломоносова Герхард Міллер став «польським істориком XVI ст.» (Кормич); публіцист Станіслав Оріховський із доброго дива обернувся на «відомого поета» (Гудзь); посланням Івана Вишенського приписано намір

«створення утопічної програми Царства Божого на землі» (Світлична); Ярослав Мудрий постає як фундатор «шкіл, бібліотек і лікарень» (Конончук) тощо. Такі перли (про помилки в написанні імен, назвах реалій і коментарях до подій уже навіть не згаду) особливо рясно розкидані по розділах, присвячених культурі та освіті, що промовисто засвідчує, на жаль, недостатній фаховий рівень більшості авторів – вузівських викладачів історії України.

Натомість серед позитивних моментів окремої уваги заслуговує декларування авторської мети. Воно зафіксоване в передмовях до семи підручників, причому в усіх семи випадках ідеться про намір розповісти «правдиву історію» чи «повернути об'єктивну правду історії», яку досі спотворював відомо хто й відомо коли. Крім цього, як уже було згадано, автори чотирьох книжок обіцяють уникати «однозначних оцінкових висновків» і спрямувати студентів до «власних роздумів, суджень і оцінок»; іще четверо наголошують, що історію України буде розглянуто «в контексті світових цивілізаційних вимірів», а двоє обіцяють (і намагаються) простежити історію не лише українців, а й інших етносів, що мешкали на території України. Віра в очищувальну «правду історії» навряд чи потребує коментування. Натомість несподіваним для мене – зокрема, на тлі підручників 1990-х років – стало наголошування на потребі 1) плюралістичного мислення, 2) виходу за рамки парафіяльної історії, 3) модифікування самого поняття істо-

рії України. Правду кажучи, авторам забракло вміння виконати обіцяне, але важливо вже те, що вони усвідомлюють, чого бракує теперішній підручниковій історії, тому це явище я кваліфікувала би як вельми обнадійливий симптом.

Підсумовуючи свої спостереження, вважаю за можливе сконстатувати, що стан справ із підручниками налаштовує на подвійний лад. З одного боку, вони не відповідають сьогоднішнім потребам суспільства й не можуть похвалитися ні фаховим, ні літературним рівнем, але з другого – в них можна помітити іскри доброї волі та часткове розуміння того, на чому треба було би акцентувати увагу. Це вкотре повертає нас до мого, вже кількарічного, волення в пустелі про потребу публічного обговорення підручників з історії. Адже підручники – це не сфера чистої науки, а «організоване забуття та пригадування», себто неписана конвенція всіх, хто причетний до творення культури. Тож які стереотипи треба покласти на музейну полицю, а яким надати статус «історичної пам'яті», мусимо гуртом вирішити ми самі. Але безсумнівно, що ті стереотипи, про які тут йшлося і які перекочували в 2006 рік із національної історії зразка кінця XIX століття, безнадійно застаріли не тільки з перспективи історичної науки (зрештою, це внутрішні справи цеху), але й із перспективи їх ужитковості в середовищі сьогоднішньої української молоді. □

В. О. Балух, В. П. Коцур
**Історія
Стародавнього
Риму**

Чернівці: Книги XXI, 2005

Майже повна відсутність сучасних українських підручників зі всесвітньої історії для вищих навчальних закладів – поважна проблема, вирішувати яку щораз частіше беруться історики з провінції. Помітне явище серед таких спроб – амбітний курс лекцій Василя Балуха та Віктора Коцура з історії Стародавнього Риму, і прикметною виглядає спеціальна відзнака «за доступне й вичерпне наукове висвітлення ролі Стародавнього Риму у всесвітньо-історичному розвитку», що її присудило щойно випущеному посібникові журі позаминулого (12-го) Всеукраїнського форуму книговидавців у Львові.

Підручник складається з 27 лекцій і розлогих додатків, покликаних по-

легшити користування текстом і засвоєння матеріалу. Книжка вражає своєю монументальністю і фундаментальністю (у традиційному для нашої науки сприйнятті «фундаментальним» узагальнювального грубезного тому): це замалим не 700 сторінок щедро ілюстрованого та доповненого картами тексту. Втім, такий обсяг навчального видання може хіба відстрашити студента: коли ж то він має встигнути прочитати і більш-менш пристойно засвоїти базовий посібник такого обсягу?

Детальне знайомство з книжкою наводить на думку, що автори спробували вмістити в курс лекцій геть усе відоме сучасній науці про Стародавній Рим. На жаль, жоден із них не є античником за фахом, що спричинило доволі часту поверхову компілятивність тексту, призвело до перекручень, логічних помилок, орієнтації на вчорашній день світової науки. На цьому тлі можуть загубитися цікаві думки й корисні викладацькі знахідки, які трапляються в підручнику.

У переліку провідних античників, підсумкові твори яких використано в роботі над лекційним курсом, автори навели тільки радянських і російських істориків (с. 4) і нічого не згадали про західних спеціалістів. Це промовисто вказує на коло читання авторів і їхню зорієнтованість у світовому антикознавстві. Отож, попри патріотизм «плідної роботи групи істориків по забезпеченню державною мовою підручників і навчальних посібників для вищих навчальних закладів» (с. 3), українське антикознавство демонструє в курсі лекцій свою другорядність, зорієнтованість переважно (чи й винятково?) на здобутки російських колег. І це не найкраще впливає на якість навчального видання.

Юліан Кулаковський
Історія римської літератури

Київ: Издательский дом А+С, 2005

Відомий дослідженнями біографії та наукового доробку Юліана Кулаковського Андрій Пучков здійснив чергове перевидання творів знаного філолога-класика, антикознавця та візантиніста. Нова праця належить до давно й добре забутого жанру книговидавання: це перевидання конспектів лекцій з історії римської літератури «від початку Республіки до початку Імперії», що їх у 1912 році записали й опублікували студенти-філологи Київського університету і слухачки Вищих жіночих курсів. Зауважмо, що до безперечної історичної, культурної та історіографічної цінності перевиданого курсу як джерела з історії вивчення та викладання давньоримської літератури на початку XX століття додається також те, що ним і тепер можуть користатися як додатковим навчальним посібником історики і філологи.

Окрім власне курсу лекцій, книжка містить нарис Андрія Пучкова «Юліан Кулаковський: професор і лекції», яким укладач укотре засвідчує чудове знання не лише «вузькобіографічного» матеріалу Кулаковського, але й широкого контексту епохи: від київського побуту, оточення, наукової та викладацької діяльності історика до розвитку тогочасної історико-філологічної науки й власне предмету перевиданого курсу лекцій – давньоримської літератури. Вправно володіючи пером, упорядник виявляється спроможним передати не лише зміст, але й дух епохи та наукового середовища Київського університету початку XX століття. При цьому він фактично не повторює своєї монографії про Кулаковського (витримала два видання: в Києві 2000 року та – виправлене і доповнене – в Санкт-Петербурзі 2004-го) й зосереджується винятково на моментах біографії науковця, пов'язаних із дослідженням давньоримської літератури та її викладанням у Київському університеті. Дещо неочікуваним, але цікавим і неординарним виглядає пункт передмови, присвячений порівнянню топосу міста (Рима та Києва) у творчості Юліана Кулаковського та ще одного відомого князя Михайла Булгакова.

Ерудованість Андрія Пучкова забезпечила належний рівень також численним приміткам до тексту лекцій і наведеному у додатках спискові 130 праць з історії римської літератури. В додатках уміщено й дві рецензії та одну статтю Юліана Кулаковського, тематично пов'язані з темою видання. Окремої згадки вартий також ретельний покажчик імен, незамінний у користуванні книжкою.

Андрій Домановський